Григорій Полянкер,
письменник (Київ, Україна)

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З СОЛОМОНОМ МІХОЕЛСОМ

Моє перше знайомство з Міхоелсом, треба признатися, почалось не дуже вдало. А якщо вже говорити щиру правду, то я на нього навіть трохи образився...

До нас в Умань тоді, — гай-гай, скільки років тому! — докотилася чутка, що до міста приїздить театр, й не якийсь там звичайний, а Московський єврейський театр. Ставитимуть «Шімеле Сорокера», тобто «Найбільший виграш», «Мандри Веніаміна Третього» і таке інше. В місті понаклеювали барвисті афіші, зчинилася справжнісінька веремія, метушня, біганина, галас.

Легко сказати — приїздить такий прекрасний театр! З усіх вулиць і завулків, із Раківки і Торговиці, із Старого міста і з «босого Хрещатика», з околиць Остапівки і навіть із сусідніх малих містечок народ повалив добувати квитки. Не встигли оговтатись, як усі до одного були розпродані.

Нас, десяти-одинадцятилітніх хлопчаків, ця обставина нітрохи не турбувала. Квитки нам ні до чого. В нашому старому театрі нам відома кожна дірка, кожна шпарина. І виставте навкруг хоч полк солдатів, хоч усю міліцію, нічого вам не допоможе — ми однаково прослизнемо. Як не в партер, то на гальорку, не на гальорку, то за лаштунки, не туди — то в яму, де грають музиканти, а то під самий дах, чи у суфлерську будку.

В крайньому разі зачекаємо біля входу, коли з'являться биндюжники, ті нас проведуть уже напевне. Для них не існує театральних квитків. За фіглі-міглі, що їх акторщики показують на сцені, гроші вони не платять, навпаки, заявляють: оті штукарі повинні ще дякувати, що люди приходять на них подивитися...

Биндюжники, як ви самі розумієте, народ особливий, і з ними жартувати годі. Перед ними тремтить усе місто, зокрема й міліція. А коли так, то немає сумніву, що ми проберемося в зал, навіть сидітимемо на найкращих місцях.

Однак, судячи з того, що відбувалося в місті, ми збагнули, що цього разу здійснити задумане буде не так просто й легко. Адже приїздить не якась там ватага жебраків-фокусників чи бродяча трупа, а славетний театр із самої Москви.

Тож ми серйозно замислилися. Як може таке бути: приїздить такий театр, а ми на його виставу не потрапимо? Річ абсолютно неймовірна. Домовились розійтись по домівках — виспимося, а рано-вранці, з першими променями сонця, зберемося біля театру й обміркуємо це діло грунтовніше.

Сказано — зроблено.

Вранці всі були біля театру. Посідали на широких сходах і почали бу-

дувати найрізноманітніші плани. Якщо нашим десятьом зухвальцям вдасться прорватися в зал, то завтра вони розкажуть всім з подробицями, що там бачили й чули.

Щоправда, цей план не був схвалений. У нашої ватаги залізний закон: один за всіх, всі за одного. Що це таке — дехто прорветься в зал, а решта залишиться по той бік? Ні, такий план до біса. Або всі, або ніхто.

Хтозна, скільки б ми сперечалися, аж тут на гумових колесах під'їхала бричка, а в ній дебелий дядько з кучмою вогненно-рудого волосся, довгуватим, густо вкритим ластовинням, злим обличчям, великими трохи вирячкуватими очима, у витертому шкіряному піджаку, дуже схожий на розбійника.

Спритно стрибнувши з брички, він підійшов ближче до сходів, з презирливою посмішечкою зміряв нас з голови до п'ят, а потім вигукнув:

— Ба! Така вишукана компанія! Я бачу, публіка вже зібралася, можна піднімати завісу...

Його розбишацька, презирлива посмішечка нам не сподобалася, і хтось із нас, сміючись, закричав:

— Пробі, пожежа, горимо! Біжім гасити! Мерщій пожежників! Дядько відразу второпав, у чий город камінець. Надувшись, мов той індик, він скорчив страхітливу міну:

— Не бачу тут нічого смішного, байстрята. Втиштесь і слухайте вухами! Так от, шановне панство, ось що я вам скажу. По ваших кирпах видно: вам кортить побачити наш театр. І в жодного з вас, певна річ, немає в кишені й щербатого п'ятака. Коротше, я з вами укладу угоду, і ви щодня зможете приходити в театр без копійки грошей і сідати на найкращі місця. Але з однією умовою: ви повинні нам допомогти, а не розсиджуватися тут на голих сходах, байдикуючи. Розумієте, що я вам кажу, чи ні?

— Розуміємо, дядечку, розуміємо!

— Вельми люб'язно з вашого боку... Скажіть-но лишень, ви коли-небудь чули таке ім'я — Міхоелс? Соломон Міхоелс? Мушу вам признатися, що я не Міхоелс і навіть ніякий не артист. Але в чому річ? Я права рука Соломона Міхоелса. Що значить бути правою рукою? А те, що без мене, Оскара Соловейчика, він не зміг би вийти на сцену... Що значить — не зміг би вийти на сцену? Дуже просто. Він геній, великий талант, мудрець, але без мене йому не обійтися, у мене в руках декорації, реквізит... Ви знаєте, з чим це їдять? Ні? Я зараз вам поясню. Я в Міхоелса завідую господарством. Без мене, тобто без Оскара Соловейчика, свого адміністратора, Міхоелс зі своєю гучною славою, усією своєю мудрістю, з усім своїм театром мав би кепський вигляд. Бо що він зробить без декорацій, без реквізиту? Нічогісінько.

Навіщо я все це розповідаю вам? Бо хочу видати таємницю. Попри свою гучну славу, попри галас, що чиниться навколо нього, наш чудовий театр горить, горить з усіх чотирьох боків. Що значить — театр горить з

усіх чотирьох боків? От ви сидите, бісові діти, на сходах і бачите, що театр стоїть на місці і зовсім не горить, але можете повірити мені, повірити Оскарові Соловейчику, що театр горить. Сьогодні ввечері, як ви читали на афішах, Міхоелс ставить «Найбільший виграш». Тобто він повинен сьогодні ставити, але яким чином він ставитиме, коли наші декорації, реквізит, музичні інструменти і все таке інше й досі на вокзалі? А вокзал, як вам відомо, за п'ять верст від театру. А ваші вантажники, биндюжники, сто болячок їм у печінку, хочуть роздягти театр до тіла, злупити шкуру, вимагають цілий статок за те, що приставлять сюди наше майно. Уявляєте собі таких підлотників? То що ж, театр —це Ротшільд з його капіталами? Що, в нас лантухи з грошима? Та навіщо я все це вам кажу? Бо я таки роздобув двох балагул з їхніми колимагами, домовився з ними, що вони не лупитимуть з театру шкуру і перевезуть сюди весь мотлох. Але балагули самі не впораються, потрібно їм допомогти. Й мені спало на думку, що ви, пацани, зможете врятувати театр. Ви змогли б підсобити, якщо не полінуєтесь. Ніякого маєтку я вам за вашу працю не обіцяю, але обіцяю ось що: ви зможете попасти в театр без копійки грошей і почуватимете себе в нас, як Господь Бог в Одесі, як у тата у винограднику. Ви мене зрозуміли?

Він ще питається, чи зрозуміли? Звісно, ми зрозуміли й готові мчати на вокзал і попереносити не тільки декорації, усе їхнє манаття, а й саму будівлю вокзалу.

Соловейчик миттю вишикував нас в одну шеренгу, як солдатів, пройшовся перед нами, роздивляючись по черзі кожного окремо. Дужчих на один бік, мовляв, ці здатні попрацювати, слабших на другий — можете йти додому спати...

Тим часом над'їхали дві підводи. Ми собі любісінько посідали на них і рушили на вокзал.

До полудня вантажили на підводи різні декорації, ящики, дошки, столи, столики і ще дідько його знає що, розвантажували речі біля театру й тягай на сцену, натрудилися, як барабан на весіллі, старалися, щоб наш Соловейчик залишився задоволений нашою роботою.

Під час роботи вивозилися, як чорти. На що тільки стали схожі наші штанці й сорочки... Не уявляв собі, як у такому вигляді покажемось на очі матерям.

Нищечком, манівцями пробиралися додому, щоб ніхто нас не бачив. Повідмивалися, сяк-так підправили одяг і подалися до театру.

Біля входу вже зібрався чималий натовп. Зал швидко виповнився народом, не було де голці впасти, а ми, дітлашня, стояли і видивляли очі, чекаючи на нашого Соловейчика.

Із залу уже долинув другий дзвінок, ось зараз розпочнуть виставу, позамикають на засуви всі входи і виходи, а ми все ще надворі. Ніхто і в гадці не має, щоб пустити нас до театру. Ну, як вам це подобається?

Комусь із нас спало на думку, що ми можемо простовбичити тут до

приходу Месії. Треба негайно бігти до чорного входу. Примчали туди як навіжені і бачимо біля дверей здоровенного, як бугай, пожежника в мідній касці із замашним кийком у руці — ну спробуй тут прослизни до театру, коли він не зводить із тебе очей. І скільки б ми йому не втовкмачували, хто ми такі й чому нас повинні впустити до театру без квитків, що сам Соловейчик звелів...

Як горохом об стіну. Його це не обходило:

— Геть, халамидники, інакше вам від мене перепаде...

Ми хором заповзялися кричати, гукати Соловейчика — але марно.

Почувши галас, біля пожежника раптом з'явився середнього зросту, кремезний чолов'яга в жилеті, в зім'ятому картузі на самій маківці та з сантиметром у руках. Він зиркнув на нас темними сміхотливими очима, запитуючи, чого ми так репетуємо.

Перебиваючи один одного, ми взялися розповідати, як Соловейчик попросив нас допомогти перевезти сюди зі станції декорації, обіцяючи впустити нас без квитків у театр, але підступно обдурив...

Незнайомець розреготався:

— То, виходить, півміста хлопчаків допомагали Соловейчикові перевозити декорації? Як же можна всіх впустити в театр, коли зал переповнений? — Потім замислився і додав: — Ми, хлоп'ята, мабуть, вирішимо так. Кількох товаришечків впустимо сьогодні, решту — завтра... післязавтра...

Зчинилася штовханина, галас, до дверей кинулися першими саме ті хлопці, котрі й пальцем не ворухнули, щоб допомогти Соловейчикові.

Пожежник розізлився. Метнув погляд на актора, який збирався впустити нас:

— Товаришу Міхоелс!.. На сцені ви господар, а тут, біля запасного виходу, командую я... У вас там ваші інструкції, а в мене тут мої інструкції...

Він хотів був іще щось сказати, аж тут пролунав третій дзвінок — і Міхоелс поспішив до сцени.

Пожежник спритно зачинив двері перед самим нашим носом. Тої ж миті ми забули про несправедливість, залишившись стояти по той бік дверей із розкритими ротами. Що? Отой чолов'яга в пом'ятому картузику, в жовтій жилетці і є великий Міхоелс? Отака проста, доступна, звичайна людина. А ми уявляли його зовсім іншим.

Ні, все-таки Міхоелс мав би впустити нас до театру. Задля справедливості мусив би так зробити. І ми затаїли на нього образу...

Щодня біля готелю, — він називався «Франція», — а також на тихих алеях нашого знаменитого парку «Софіївка» ми зустрічали Соломона Міхоелса. Дивилися на нього з величезною шанобою, не зачіпали жодним неприязним словом, зате від нас дуже перепадало Оскарові Соловейчику.

— Брехло! Рудий чортяка, пожежа! Біжіть, люди, гасити! —гукали ми йому вслід, і він не знав, куди подітися. А перехожі, чуючи, як ми збиткуємося з дорослої людини, не могли зрозуміти, що спричинило таку

нашу неповагу.

Скільки разів мені потім випадало зустрічатися, спілкуватися, бесідувати з Соломоном Міхоелсом! Навіть траплялася не раз нагода розповісти йому історію, яка сталася багато років тому, але кожного разу щось ставало на заваді, і я відкладав це на кращі часи.

«Кращі часи», на жаль, відсувалися. Розпочалася війна. Вона і розлучила нас на цілі чотири роки.

Восени 1947 року мені довелося поїхати до Москви. Кожна поїздка до столиці нагадувала свято, правда, цього разу на душі було сумно: багато моїх щирих друзів, колег полягло на полі бою, дехто ще не повернувся з евакуації. В Москві залишалося дедалі менше друзів, з якими можна було б зустрітися, провести час.

Але все-таки кілька адрес зоставалося. І я вибрав найважливішу, де міг відразу зустрітися з багатьма моїми друзями, колегами, письменниками, артистами, художниками.

В першу чергу я вирушив на Кропоткінську, 10, де містився Єврейський антифашистський комітет і газета «Ейнікайт» («Єдність»).

Хоча ще тільки звернуло з півдня, у фойє розкішної будівлі віяло пусткою. Раптом із залу долинув гомін. Я обережно прочинив двері і побачив: за довгим дубовим столом сидять мої давні друзі та знайомі, декотрі стоять по кутках, біля відчинених вікон і палять. Здається, коротка перерва під час якогось засідання, чи що?

Я зауважив Соломона Міхоелса, Іцика Фефера, Давида Бергельсона, Переца Маркіша, Самуїла Галкіна, Лева Шейніна, Лію Штерн, Арона Кушнірова, інших знайомих і незнайомих.

Аби не заважати, я тихенько причинив масивні дубові двері, але тут почулося кілька голосів — мене гукали:

— Гість із Києва! Давайте до столу! Добре, що ви прийшли!

Я зовсім зніяковів.

Стало гамірно. Давні мої друзі кинулися до мене з привітаннями, адже впродовж усіх воєнних років, перебуваючи на фронті, я не бачився з багатьма колегами, і теперішня зустріч була сердечна, щира, бурхлива. Мене обступили, розпитували, як там у Києві, на Україні...

Іцик Фефер, який сидів поруч із Соломоном Міхоелсом, ухопився за останні слова і запропонував, щоб я розповів, що чути на Україні, адже це всіх цікавить.

Він знав, що після того, як я прийшов з війни й повернувся додому, в Київ, я об'їздив ряд міст і містечок Поділля та Волині, чимало побачив і почув.

І, не чекаючи, поки народ заспокоїться, а я прийду трохи до тями після такого гамору, одразу надав мені слово.

Сказати правду, я трішечки розгубився, не уявляючи, про що розповідати. Довкола столу сиділи, а попід стінами, біля вікон стояли стільки

уславлених письменників, учених, артистів, громадських діячів, блискучих ораторів, і виголошувати перед такою аудиторією промову зовсім нелегка річ. Та іншого виходу я не мав. Усі погляди звернено на мене. Навкруги запанувала тиша, присутні жадібно чекали на мою розповідь.

Я зібрався з думками, зважуючи, з чого розпочати. Що нині може зацікавити таких вибагливих слухачів? Всі й самі добре знають, жахлива навала зовсім недавно бурею прокотилася над Україною, Бабин яр... Стерто з лиця землі прекрасні міста і містечка, скрізь руїни, страхіття. Одні за одним люди повертаються з евакуації, голодні, босі, не знаючи, до чого братися, де знайти дах над головою, де жити, де притулитися, коли поблизу кожного міста й містечка, в ярах і братських могилах, які залишили гітлерівські нелюди, ще свіжі сліди крові, невинної крові мучеників.

То невже я прийшов сюди, аби повторювати моїм друзям і колегам те, що вони знають самі, через що їхні серця не перестають боліти, прийшов ятрити їхні рани? Не цього чекають тепер.

І я розміркував, що, мабуть, краще обмежитися розповіддю про історію, яка відбулася в страшне воєнне лихоліття в маленькому селищі на Поділлі, на самому березі Дністра.

І, зібравшись з думками і з силами, без жодних прикрас, просто і стисло почав розповідати про Яругу... Невеличке селище на Поділлі, єврейське поселення, якому вже виповнилося кілька століть...

Не знаю, чи комусь із вас доводилося бувати колись у Ярузі, яка заховалася осторонь від великих шляхів, між берегом та глибокими долинами, яругами, саме через це до неї й приліпилася назва — Яруга...

З одного боку яру, притиснувшись до самого берега Дністра, поміж замшілими скелями, густими чагарниками притулилося селище. Тут, між скелями, простягайся його вулиці й завулки. Тут жили прості трударі. Сотні років тому їхні пращури, переслідувані й гнані іспанськими інквізиторами з міст і сіл Європи, прибилися до дикого, безлюдного берега, кілька десятків єврейських родин. На високому схилі гори, що тягнеться до самого обрію, насадили вони виноградники. Виготовляли знамениті іспанські вина.

По той бік яру прослалося до голого степу українське село. І довгі-довгі роки жили в сусідстві єврейське селище та українське село.

Неподалік від виноградників стоїть обгороджений муром старовинний цвинтар, де ще й досі можна прочитати на могильних плитах, що їм уже майже чотириста й більше років, і, на щастя, збереглися вони й сьогодні, правда, осіли в землю. Трударі, які насадили тут чудові виноградники, овіяні живими легендами.

Я зробив коротеньку паузу, перевів подих і оглянув присутніх, чи слухають мене з інтересом, чи їм не нудно, але, пересвідчившись, що моя розповідь справила враження, я продовжив далі. І ще впало мені в очі, що з особливим інтересом дослухається до моїх слів Соломон Міхоелс, щось тихенько шепоче і не зводить з мене пильного погляду.

Він стояв біля навстіж відчиненого вікна, тримав у пальцях сигару, і, здається, щойно почуте щось у ньому пробудило. Міхоелс нетерпляче кивнув мені, мовляв: ну, чого ж ви замовкли... ми слухаємо...

Його погляд мене підбадьорив, і я розповідав далі. Жителів селища, які отаборилися на землях поміж ярами та бескиддями і насадили на схилах гори виноградники, навколишні жителі прозвали «іспанцями». Багато років по тому тут, поряд з «іспанцями», також оселилися євреї з Поділля, з Кам'янця-Подільського, Старокостянтинова, ремісники, які кували зброю, шили одяг.

Люди любили землю, свої виноградники. Вони жили у злагоді, у великій дружбі із сусідами по той бік яру — з українськими селянами. Ділили навпіл горе і радість. Добре й лихе переживали спільно.

Траплялася біда — випадав на виноградники сильний град і вибивав виноград, над селищем нависала тінь голоду. Приходили на допомогу сусіди-українці, ділилися останнім шматком хліба. Спалювала посуха поля сусідів — приходили на допомогу виноградарі з Яруги.

Отак і жили.

Великі свята справляли разом, веселилися, танцювали, ходили одні до одних у гості. Траплялася тут або там біда — разом горювали. Подекуди село й селище зрослися між собою. Церква стояла на землі селища, а частина синагоги стояла на землі українського села; коли якось у церкві сталася пожежа, прибігли пожежники з селища й загасили вогонь. Євреї врятували від полум'я ікони, корогви, все церковне начиння, і все село було вдячне сусідам. Під час зливи сильно потерпіла синагога, що однією стіною виходила в бік українського села. Стіна завалилася, тоді прийшли селяни-українці і протягом кількох днів відбудували синагогу.

Відколи в Ярузі утворили колгосп, а також з'явився колгосп в українському селі, сусіди ще дужче подружилися. Звели спільний клуб посередині між селищем і селом, і люди приходили сюди слухати концерти, дивитися кінофільми.

Чудовими літніми вечорами можна було чути єврейські пісні, що їх співали хлопці та дівчата з українського села. А в Ярузі єврейські юнаки та дівчата незгірше співали українських пісень. Українська молодь розмовляла добірною єврейською мовою, і в єврейському селищі також чулася соковита українська мова. До четвертого класу учні вчилися нарізно своєю рідною мовою, а потім ходили до однієї школи.

Дуже рідко між євреями та українцями траплялися сварки, непорозуміння, навпаки, сусіди жили мирно і у великій пошані одне до одного.

Під час громадянської війни українські та єврейські юнаки створили загін самооборони і не підпускали й близько жодної банди, запобігаючи погромам.

І ось розпочалася війна. Фашистські орди затопили Поділля. Вони вдерлися сюди швидко, несподівано — ніхто не встиг виїхати, врятуватися.

Паніка охопила Яругу. Моторошні чутки долинали із тих містечок, де пройшли кати. Яруга потерпала від страху і жаху. Селище лежало, як уже сказано, осторонь великого шляху, і поки що там було тихо. Настав саме час праці на виноградниках, але ніхто не виходив до виноградних лоз, грона висіли на дротах і на тичках, немов осиротілі.

Мертвий виноградник далеко прослався по безкрайньому схилу гори, яка тягнеться від обрію до самого берега Дністра. Та кого він зараз обходить, виноградник, — життя висить на волосині?

Тихого літнього світанку, — коли все навкруги спало, заціпенівши в тривозі й жахові перед завтрашнім днем, у селищі немов із-під землі виросла численна зграя німецьких катів, озброєних до зубів. Вони кинулися в будинки, хапаючи все, що можна було поцупити, і виганяючи малих і старих на майдан біля селищної Ради.

Кати повитягали з хат геть усіх, тяжкохворих, нездатних пересуватися, немовлят з колисок, жінок, кажучи, що відправлятимуть жителів селища в інше місто, де ті зможуть спокійно жити й працювати...

Однак люди здогадалися, куди й навіщо їх ведуть. Лемент і зойки долинули до сусідів з українського села. На церковній дзвіниці забамкали дзвони. І всі — малі й старі, здорові й недужі — повиходили з хат, взяли в руки ікони, корогви й подалися до єврейського селища, звідки линули крики, плач, голосіння.

Народ був страшний у своєму гніві.

— Куди, куди женете ви людей, наших сусідів? — чулися звідусіль голоси.

Павло Денисович Паламарчук, бригадир тваринницької ферми, стрибав на милицях. Сорочка на кошлатих грудях розхристана, сиве волосся розкуйовджене.

— Куди ви забираєте людей? — вимахувала кулаками Олеся Руденко, стара селянка с суворим, довгобразим, засмаглим від сонця і вітру обличчям. — Побійтеся Бога! Куди ви їх женете? Сотні років вони живуть тут і гарують. На оцій-от землі трудилися їхні діди й прадіди... Погляньте, який виноградник, яке диво викохали на горі...

Люди хвилювалися дедалі більше, колона зупинилася. Гітлерівці, побачивши стривожений, збуджений натовп, зупинились, дивилися на свого командира з довгими сивими вусами й чекали його наказу. Але той, роздратований, вихопив з кобури парабелум і вистрілив у повітря.

— Проклята свинота, якщо життя вам не набридло, забирайтеся геть! — загорлав він. — Ви мусите бути вдячні нашому фюрерові, який визволяє вас від пархатих жидів. Усе їхнє майно, поля, виноградники перейдуть до вас...

— Ми чесні слов'яни, не розбишаки!—почулися вигуки.— Чуже добро нам не потрібне. Ми не загарбаємо їхньої важкої праці. Ми люди, не кати! Сотні років живемо тут по сусідству, і ніхто ні в кого й нитки не взяв.

Із збуреного натовпу виступив старий священик у рясі з великим наперсним хрестом. Підійшовши ближче до офіцера, він вигукнув:

— В ім'я Господа Бога, не чіпайте людей! Вони, правда, іншої віри і служать іншому Богові, але це порядні люди, трудівники... Вас Бог покарає, якщо ви їх займете...

Розлючений офіцер підбіг до священика, порвав на ньому рясу і штурхонув старого на землю. Побачивши таке, народ кинувся на офіцера, ладний тут-таки роздерти його на шматки. Заляцали постріли. Проте люди не злякалися. Хтось допоміг старому підвестися, і той вигукнув:

— Будьте прокляті ви і весь рід ваш!..— І, озирнувшись на збуджену юрбу своїх парафіян, продовжив:—Якщо вони ведуть наших сусідів на смерть, то хай і нас ведуть. Ми не повинні допустити смертовбивства, люди... Не повинні.

І старий розплакався. Дивлячись на нього, заголосили то тут, то там діти й жінки... Натовп кинувся до перехрестя, перегородив дорогу колоні, і німці зупинилися. Вони зрозуміли, що люди не дозволять вивезти євреїв із селища.

Офіцер, вибравшись із людського тлуму, оголосив, що за такий бунт він зітре з лиця землі і село, і селище... Але своїх солдатів відвів нагору, до старезних дерев, за якими стояли потужні ваговози.

Кілька разів приходили сюди німці проводити каральну акцію, але щоразу повставало сусіднє село.

Трохи згодом у цьому краї з'явилися румуни і взялися тут порядкувати. Життя в селищі стало тяжким, жителів грабували, мучили, і під час облав євреї рятувалися в українському селі. Там кожен мав свою схованку, і коли загрожувала небезпека, українці брали під свій захист єврейських сусідів...

Я вдруге перехопив пильний погляд Соломона Міхоелса. Ще ніколи не бачив його таким замисленим, таким зосередженим, як тієї хвилини. Очі його змінили колір, вони просто-таки палали, і я зрозумів, що він чекає на останній епізод, який мені залишилося розповісти. І я вів далі.

Настав серпень 1944 року. Бої вже точилися на Дністрі, на Поділлі. Кілька днів і ночей дрижали земля і зелені гори неподалік від Яруги. У смертельному жаху жили люди, чекаючи своєї долі.

Одного блакитного ранку, коли стрілянина трохи вщухла і дехто вже виліз із погреба, озираючись навкіл, аби побачити, що робиться на білому світі, люди помітили ген удалині, на самій вершині гори, де кінчаються виноградники, купку солдатів у зелених маскхалатах, які обережно спускалися до селища. Перші сонячні промені заграли на їхніх касках — заблищали червоні зірки. То були наші розвідники. Люди вибралися з погребів. Вони обступили червоноармійців, обіймали їх, цілували. Радість і сльози. Із сусіднього села поприбігали селяни.

Жителі селища, голодні, змарнілі, не знали, як дякувати бійцям. Ста-

ренька єврейка, дивлячись на знеможених солдатів, закушпелених з ніг до голови, вигукнула крізь сльози:

— Погляньте, людоньки, так довго чекали на наших рятівників, дочекалися з божою поміччю, та немає чим їх пригостити...

Тут із юрби виступив старий Гедалі, славетний винороб з артілі, Гедалі «з іспанців». Він позирнув на стареньку з докором:

— Що ви таке говорите, Хайко? Хто вам таке сказав, що немає чим пригостити наших визволителів?

І, кивнувши на Менаше, бондаря, що стояв осторонь, усміхнувся:

— Ану, Менаше, серце, будь такий ласкавий, принеси-но мені заступа...

Той з острахом поглянув на Гедалі, немов кажучи: «Нащо тобі зараз здався заступ?» Але все-таки побіг до повітки й приніс заступа.

Юрба, розгубившись, завмерла на місці.

Гедалі взяв заступ, підійшов до старезного горіхового дерева, яке своєю розлогою кроною затуляло шмат майдану від ранкового сонця, ступив десять кроків в один бік, потім ще відміряв десять кроків праворуч і завзято заходився копати пересохлу, потріскану землю. І ось він видобув із ями старе, почорніле дубове барильце. Попросивши жінок принести кухлі, Гедалі обтер рукавом землю з барильця і вибив чіп.

Старий почав обережно наливати в кухлі темно-рожеве вино—в повітрі полинув божественний аромат.

Перші налиті кухлі Гедалі простягнув солдатам.

— Що значить — нічим пригостити визволителів? — знай повторював він. — Беріть, беріть, дітки, випийте за нашу зустріч, аби ми більше не знали такого горя...

Солдати з задоволенням пили, хвалили вино і передавали кухлі літнім людям, які стояли поруч.

Менаше, бондар, узяв кухоль вина обома руками, відпив трохи, і заросле бородою обличчя його засяяло. Він підійшов до свого давнього побратима Гедалі, довгу хвилю розглядав його, ніби побачив уперше в житті, і, хитаючи головою, озвався:

— Ай, Гедалі, Гедалі! Всі наші люди мають тебе за незвичайного винороба, і до того ж іще й за мудрака, а ти, виявляється, трохи пришелепуватий...

— Чим же, Менаше, серце, заслужив я в тебе таку неймовірну пошану?..

— Ви чули, люди, він ще питає! — розсердився Менаше. Де ж це видано, щоб нормальна людина взяла й закопала в землю такий дорогоцінний трунок? Наше життя весь час висіло на волосині. Дякуючи сусідам, ми з божою поміччю зосталися живі, врятувалися, значить. Скільки разів траплялося, що гітлерівські головорізи могли нас убити, знищити, тоді пропало б дорогоцінне барильце вина, незрівнянний напій, що його виго-

товив такий видатний майстер, як ти, Гедалі...

Той кілька секунд поміркував, а тоді відповів:

— Бачиш, любий друже Менаше, я добре знав, що життя наше висить на волосині і що гітлерівські іроди хочуть нас знищити, щоб і сліду нашого не зосталося. Тож коли з великого винного льоху ми повиливали в Дністер усе вино, усі бочки, аби харцизяки не змогли поживитися, одне барильце, оце-от, я закопав у землю. Я вірив, що для фашистських виродків прийде страшний кінець, вони зазнають поразки! І якби навіть із нас ніхто не врятувався і тут би постала гола пустеля, все одно, міркував я, через двадцять, тридцять, через п'ятдесят років на оцій землі, на руїнах наших домівок, оселяться інші люди, такі самі трударі. І, копаючи цю землю, хтось із них неодмінно натрапить на оце барильце вина, покуштує плід нашої праці і напевне скаже: «Не такі вже прості люди жили тут колись, золоті майстри, як видно, були!».

І тут я раптом почув, як Соломон Міхоелс вигукнув: — От!.. Гедалі!.. Менаше...

Я здивувався, спочатку не зрозумівши, що сталося. Я підвів розгублений погляд на Міхоелса і зовсім його не впізнав. Рідке волосся на голові скуйовджене, а очі, його розумні, проникливі очі сяють якимсь незвичним блиском. Він пробрався до мене, узяв за руку, й прошепотів на вухо:

— Завтра о другій годині дня чекаю на Вас у себе в театрі. Рівно о другій. Нам треба зустрітися.

І повернувся на своє місце...

Я, приголомшений, залишився стояти. О другій годині... В театрі... Дуже важлива справа... Міхоелс на мене чекатиме... Що це все має означати? До театральних справ я маю вельми віддалений стосунок. Майже ніколи не був пов'язаний з театром, не писав п'єс і не збирався їх писати в найближчі роки. Я лише недавно змінив військовий одяг на цивільний і мав намір з головою поринути в роман про війну. Крім того, мені відомо, як заклопотаний нині Соломон Міхоелс, має підготувати нову виставу, він дні й ночі проводить зі своїм колективом, не кажучи вже про численні громадські обов'язки, наприклад, він голова Єврейського антифашистського комітету, в театральному товаристві столиці в нього сила-силенна різних доручень, і от маєш: завтра рівно о другій дня чекаю на Вас у себе в театрі...

Розмова затяглася. Товариші ставили запитання, потрібно було давати відповіді, про щось розповідати, вислуховувати зауваження. Зустріч закінчилася, почали обмінюватися дотепами, жартами, після чого групами рушили в місто.

Ми з Іциком Фефером ішли зеленим бульваром, що починався біля метро «Кропоткінська», згадуючи, як напередодні війни разом з Давидом Гофштейном та Мойсеєм Аронським виїздили в Яругу, провели літературний вечір у клубі знаменитої артілі, пригадали про частування, яке нам там улаштували, і як ми дегустували славетні ярузькі вина, чудово

відпочили на березі Дністра, де зустріли схід сонця.

Коли ми прощалися, Іцик Фефер, котрий, як відомо, 1943 року разом з Міхоелсом відбув у подорож до Америки і Канади з важливою культурною місією й дуже подружився з видатним актором, признався, що підслухав ненароком, як Міхоелс запрошував мене до себе в театр на другу годину. При цьому Фефер зауважив, що я повинен прийти точно, не запізнитися, бо Міхоелс страшенно завантажений, кожна хвилина йому дорога.

Навіщо Міхоелс запрошує мене до себе отак невідкладно? Фефер розвів руками. Він не мав уявлення, так само як і я, тільки сказав, що Міхоелс, певно, щось задумав, до завтра лишилось не так багато часу, і мені треба набратися терпіння. Гаразд, я наберуся терпіння і в точно призначену годину прийду до цієї дивовижної людини й актора, до кого я відчував величезну любов і повагу, незважаючи на те далеке наше, невдале перше знайомство там, в Умані, на завдану мені тоді образу...

І я подумав, що завтра під час зустрічі я неодмінно виберу момент, аби нагадати йому про ту давню історію. Адже він, попри все, Соломон Міхоелс, весела людина і вміє цінувати гумор...

Рівно о другій годині я ввійшов до приймальні біля його скромного кабінету, де вже чекало багато відвідувачів. Телефон раз у раз дзвонив, метушня чимдалі зростала. Вбігали й вибігали заклопотані актори, кивали на двері художнього керівника, довідувалися у секретарки, чи шеф ще не звільнився і чи можна до нього зайти, але вона відмахувалася — хазяїн дуже зайнятий і сьогодні нікого не прийме. Він готує новий спектакль. У кабінеті повно людей... Йому і вгору ніколи глянути...

Видно, я прийшов невчасно. Уже почав міркувати, чи не залишити цидулку з поясненням, що я завітаю іншим разом. Та коли годинник на стіні вибив два рази, двері кабінету розчинилися — і на порозі став Соломон Міхоелс, збуджений, з розкудланим волоссям, очі палають. Побачивши мене, підійшов, простягнув руку. З приязною усмішкою провів до себе в кабінет і попросив людей, які там сиділи, вибачити йому...

— О, дуже добре, що Ви прийшли... Я вже на Вас чекав! — Він зняв чорний піджак і почепив його на спинку стільця.

— Але ж, Соломоне Михайловичу, секретарка сказала, що Ви сьогодні дуже зайнятий і нікого не прийматимете... Може, я прийду іншим разом, коли ви трохи звільнитеся...

Він гірко всміхнувся:

— Нащо Ви прислухаєтеся до того, що кажуть жінки?.. Вас це аж ніяк не стосується. Я дуже радий, що Ви прийшли вчасно... А щодо того, коли я звільнюся? Як видно, ніколи... — Відвернувшись від мене, почав повільними кроками походжати взад і вперед по кабінету, очевидно, забувши про мою присутність.

— Прошу вибачити... Я дуже втомився... Учора довго не міг заснути. Чимало передумав... І знаєте, хто в цьому винен?

Я напружено дивився на Міхоелса, не знаючи, що відповісти. Помітивши мою розгубленість, він додав:

— Винні в цьому Гедалі та його побратим Менаше, бондар... Ваша Яруга... Бодай цього не згадувати... Вони мене розтривожили...

Відчинивши двері, він попередив секретарку, щоб вона нікого не впускала, не з'єднувала по телефону. Потім замкнув двері, навстіж розчахнув вікно, щоб цигарковий дим вивітрився з кімнати, надовго задумався і, піднявши комір голубої сорочки, насунувши на голову картузик, що лежав збоку на стільці, ступив кілька кроків і мовив проникливим голосом:

— Менаше, серце, ти чуєш, Менаше, будь такий ласкавий, подай-но мені заступа...

Мить — і Міхоелс ніби вже тримає в руках заступа, ступив кілька кроків і заходився копати землю. Витерши рукавом піт з чола, добув з ями барильце вина, вибив чіп і почав наливати в кухлі, підносити солдатам... Переді мною стояв не Соломон Міхоелс, а мій давній знайомий винороб із знаменитого єврейського селища і пригощав визволителів. За одну хвилю великий актор перевтілився, перетворився на трударя, філософа. Хвилин п'ятнадцять грав дивовижний актор, і я геть забув, що перебуваю в робочому кабінеті Соломона Міхоелса, а не в театрі...

Тяжко зітхнувши, втерши рясний піт із свого сократівського високого чола, опустився на стілець поруч, не зводячи з мене усміхнено-пильного погляду.

— Тепер, пане Григорію, ви вже здогадуєтеся, для чого я просив Вас завітати до мене? Я відповів:

— Взагалі я надзвичайно радий, що сьогодні зустрівся з Вами, і від щирого серця вдячний за те, що тільки-но побачив і почув. Тільки, сказати правду, я не здогадуюся, навіщо Ви сьогодні змарнували на мене свій дорогоцінний час...

Він ледь захвилювався.

— Не здогадуєтеся?..—повторив він, затягуючись димом.— Шкода... Я вже давно не виступав на сцені з новою річчю... — вів далі, стишивши голос, немов бажаючи вилити свій душевний біль. — І Ви не уявляєте, що в Міхоелса багато ворогів, недоброзичливців... Вони твердять, що Міхоелс займається режисурою, виголошує промови на мітингах і зборах, виступає на диспутах, зробився патякалом, дає людям добрі поради, став адвокатом, але як актор він вичерпався. Він зіграв Тев'є, Шімеле Сорокера, короля Ліра чи Веніаміна... Але жодного героя нашої доби, нашого сучасника, зіграти він не може... Вони не знають, з яким задоволенням я зіграв би нового Тев'є, як хочеться мені показати на сцені красу і велич нашого народу, його барвистої рідної мови, його душі, думок, показати глибоке коріння його історії, його сильних земних людей... Мені здається, що я залюбки зіграв би Гедалі... Зускін зіграв би Менаше, бондаря... Я бачу виноградник, лози, дужих єврейських хлопців і дівчат, бачу, як вони простують між

виноградних шпалер, несучи на плечах плетені кошики із соковитими гронами винограду... Мені потрібна така п'єса... Як би вона могла називатися? — Міхоелс замислився.

— Така п'єса могла б, на мою думку, називатися «Батьківський виноградник», — сказав я.

— Бачте, — зрадів Міхоелс, — у Вас навіть є назва: «Батьківський виноградник»... Здається, непогано. У Вашому стилі... Я пригадую Вашого «Шмаю-розбійника», «Шойла-сіткаря»...

— Так, але Ви забули одну дрібничку, — знову докинув я несміливо, — це ж романи... До п'єс я ніколи не брався і не уявляю, як писати п'єсу... До того ж іще для Соломона Міхоелса, для такого славетного актора...

І, помітивши, що він знову запалив цигарку, я нагадав йому, як в ті далекі роки ми, хлопчаки, возили зі станції декорації, а він, Соломон Міхоелс, не впустив нас до театру... Він дзвінко розсміявся, згадав Умань, Софіївку, своїх уманських знайомих і додав:

— Ну що ж, гадаю, цього разу ми Вас не підведемо, як тоді, впустимо в театр...

— Але ж, Соломоне Михайловичу, я не драматург! У мене з п'єсою нічого не вийде...

Він подивився на мене з усмішкою:

— Мене Ви не обдурите... Якщо пам'ять мене не зраджує, я не так давно читав у газеті, що перед війною Ви брали участь у конкурсі на кращу одноактівку. І навіть одержали другу премію. Я навіть запам'ятав назву Вашої одноактівки: «Гість у містечку»... Ну, піймав я Вас, га? — розсміявся він.

Я зовсім знітився.

— Так, це правда. Одержав премію, але ж то була одноактівка. А Вам потрібна п'єса на три дії. Таку я не пробував...

— Ніколи не думав, що Ви такий впертюх, — він трохи розсердився. — Коли Ви вже зуміли написати одну дію, то спроможетеся й на три... Пам'ятаєте прислів'я: «Не ангели ліплять пельмені»? У Вас готова п'єса. Вона, я вірю, вийде! А я вам усіма силами в цьому допоможу.

Глибоко затягнувшись цигарковим димом, він усміхнувся:

— До того ж, як Ви мені щойно розповіли, я Ваш давній боржник, ще з Умані... Ми з Вами, я вірю, станемо сватами. Я це відчуваю. Вчора я це відчув. І саме тому запросив Вас до себе... Серце мені ніби підказує, що п'єса в нас вийде. Головне, не слід боятися. Ви ж були солдатом. Пройшли всю війну...

— Все так, — спробував я відмовитися, — але ж я не драматург...

Він, похитавши головою, натиснув на кнопку на столі, ввійшла секретарка. Вона глянула на мене трохи скоса, не розуміючи, чим я заслужив таку честь і хто я такий, що Міхоелс приділяє мені стільки часу, тоді як дуже відомі люди чекають на шефа і просяться в неї, щоб їх пропустили до

кабінету бодай на хвилинку.

— Прошу викликати товариша Фішмана, а якщо є Альтман, то я чекаю на обох, — звернувся до неї Міхоелс.

Я здивувався. Навіщо він викликає їх так негайно? Гаразд, Альтмана я знав, літературний керівник театру, відомий театральний критик. Можливо, Міхоелсу потрібно з ним поговорити чи порадитися. Але ж Фішман, новий директор театру... Навіщо кличуть його?

Через декілька хвилин увійшов директор і за ним Альтман. Міхоелс чемно привітався з ними і, відрекомендувавши мене, сказав:

— Ну, як він вам подобається? Майже написав добру п'єсу і приховує її від мене... А я так довго чекаю на неї! «Батьківський виноградник». Сучасна п'єса.

Обидва перезирнулися, не розуміючи, про що Міхоелс веде мову. А він раптом рішуче повернувся в мій бік:

— Коли Ви збираєтесь їхати додому, в Київ?

Я від несподіванки не відразу збагнув, про що мене запитують. І не відразу відповів:

— Певне, за тиждень, коли закінчу свої справи...

— Що? За тиждень? — націлив на мене пронизливий погляд. — Виключено! Ви поїдете завтра. Так, завтра Ви поїдете і негайно сідаєте за роботу... — Повернувшись до ошелешеного директора: — До Вас у мене прохання, дістаньте для нашого гостя квитки на завтрашній поїзд.

А коли той рушив до дверей, Міхоелс зупинив його:

— Ага, мало не забув... Дайте мені зараз же на підпис угоду з автором «Батьківського виноградника» і випишіть йому ще сьогодні аванс, щоб він кілька місяців не брався за сторонні роботи. Адже Ви знаєте, що письменник не одержує платні. Він вільний митець...

Я був просто-таки приголомшений тим, що відбулося тут, у кабінеті, за якийсь короткий час. Я був зворушений, окрилений, але водночас відчував і неабиякий страх. Таке замовлення і так раптово, несподівано! Легко сказати — написати п'єсу. Для цього треба мати справжнє покликання, а я... Який стосунок маю я до драматургії? Чимало моїх колег бралися іноді писати п'єси, і з цього виходив пшик. Але відступати було нікуди. Машина закрутилася. Соломон Міхоелс чекатиме, я повинен якнайскоріше приїхати до нього і прочитати першу дію ще не існуючої п'єси «Батьківський виноградник».

Голова в мене пішла обертом... Надіти собі на шию отаке ярмо?

Крім того, ніхто з моїх московських друзів і колег, яких я мав відвідати, не зрозуміє, що зі мною сталося: не встиг приїхати до столиці, огледітися, і маєш — на другий день утік, повернувся додому, не попрощавшись. Такого за мною ніколи не водилося.

Повернувшись додому, я відразу засів за роботу. Буквально ув'язнив себе в чотирьох стінах. Занедбав усі інші справи. Весь час перед моїми

очима стояв Соломон Міхоелс. Я чув його голос: «Ну як, пане Григорію, посувається робота?» Боже мій, така людина покладає на мене стільки надій, чи ж можу я її підвести?

Вкотре в моїх вухах лунав знайомий голос: «Дарма, не ангели ліплять пельмені...»

І я забув про відпочинок, про сон, працював, як ніколи. Якось пізно ввечері задзвонив телефон. І я почув знайомий хриплуватий, стомлений голос. Міхоелс.

— Як іде робота?

Такі дзвінки повторювалися дедалі частіше з наближенням строку, коли я мав їхати до Москви, щоб прочитати Міхоелсу першу дію. Це додавало мені наснаги, сил, адже на мене чекають. Я працював іще напруженіше.

Час летів швидко. Не зогледівся, як настала пізня осінь. Періщили дощі, часто змішані із снігом. Я похопився — вже час їхати до Москви.

В останній нічній розмові з Міхоелсом він жартома сказав, що коли перша дія ще не остаточно відшліфована, це, зрештою, не має значення, бо він, мовляв, належить до тих людей, яким можна показувати половину роботи...

Я виїхав до Москви з трепетом у серці. Довго стояв перед дверима театру, на Малій Бронній, 2, не наважуючись переступити поріг. Мулявся, немов учень, який збирається складати важкий іспит суворому вчителеві. Безліч думок роїлося мені в голові. Здається, третій монолог Гедалі повинен би починатися інакше, пісня, яку наспівує Менаше, бондар, коли лагодить барильце, має бути веселішою... Сварку дівчат, які обрізають виноградні грона, треба зробити стриманішою... Так, але нащо тепер розмірковувати про це?

От я вже стою в приймальні, і знайома секретарка вітає мене приязніше, ніж першого разу. На моє запитання, чи Міхоелс прийшов, глянула на мене здивовано:

— Соломон Михайлович уже півгодини як чекає на Вас... Прошу...

Міхоелс зустрів мене дружньо, чемно. Нетерпляче взяв рукопис і, надівши окуляри, занурився в мою працю.

Я сидів в куточку і занепокоєно стежив, як він читає. Його чисто виголене, ледь суворе, засмагле обличчя стало поважним, а от розпливається у миловидній усмішці, раптом він голосно сміється, хитає головою. Затамувавши подих, я стежу, як його повна, трохи опущена спідня губа ворушиться, як він щось шепоче, а от зараз робить коротку паузу, задумується на хвильку, перегортає сторінку. Я сиджу як на голках. Намагаюся з кожного виразу вгадати, про що зараз думає видатний актор, митець і який вирок винесе мені...

Минула, здається, ціла вічність, поки він прочитав шістнадцять перших сторінок, глибоко замислився, підвівся, підняв комір свого трохи

витертого на ліктях чорного піджака, ступив кілька кроків по кабінету, зробив жест, ніби взяв до рук заступа й почав копати. Ось він видобув із ями барильце вина, вибив чіп, наливає в кухлі...

— Бачиш, любий друже Менаше, — заговорив Міхоелс своїм сильним грудним голосом, — я добре знав, що лиходії хочуть нас знищити, вирвати з корінням. Але я все-таки вірив у їхній неминучий крах, в їхню остаточну поразку... І якби навіть ніхто з нас не вижив і навкруги знову постала пустка, все одно через двадцять, через п'ятдесят років на цій землі знову оселилися б люди-трударі, і, перекопуючи землю, яку наші пращури полили своїм потом і кров'ю, натрапили б на оце барильце, і, покуштувавши плід нашої важкої праці, схилили перед нашою пам'яттю голови, сказавши: «Так, не звичайні люди колись жили на цій землі!».

Він сів поруч зі мною І радісно промовив:

— Тепер бачите, що моє чуття мене не підводить? *Я* недаремне вірив, що у вас вийде. Так, Менаше я запропоную грати Зускшу. Це саме роль для нашого Веніамша... Початок у Вас добрий... Але це місце, може б, ви ще раз переглянули, зробили його трохи стислішим... — Міхоелс перегорнув декілька сторінок — Перехід варто б підсилити... А втім, це деталі. Ви на правильному шляху. Якщо дві Інші дії вийдуть такі, як перша, ми відсвяткуємо нашу перемогу... Просувайтеся далі!

Замислившись, він пройняв мене пильним поглядом:

— А коли ви збираєтеся додому, в Київ?

— Гадаю, днів за три-чотири... — відповів я невпевнено.

— Що? Ні-ні! — перебив. — Ми не маємо права марнувати час! — І, відчинивши двері, чемно попросив секретарку, аби вона передала директорові, щоб той дістав мені квиток до Києва на завтра. — Бачте, — пояснив він мені, — коли розпочинаєш важливу роботу, не слід перериватися, треба доводити справу до кінця.. Спокою я вам не обіцяю, аж поки не відбудеться прем'єра . Я чекаю на другу і третю дії... Хай щастить.. Я вам подзвоню...

Вже давно не було в мене так гарно на душі, як отієї хвилини. З серця впав камінь. В мене виростали крила. Цього разу я повернувся додому набагато бадьорішим, аніж тоді, коли Міхоелс іще нічого не прочитав з моєї п'єси. Я ще з більшим натхненням узявся до роботи, і весь час у вухах лунали його теплі слова: «Вийде... Просувайтеся далі…»

І я просувався. Але не тільки я просувався, а й час не стояв на місці. Рано впала зима зі своїми лютими морозами і вітрами, та я не відчував холоду, навпаки, відчував надзвичайне тепло від того, що працював напружено. До того ж пізно вночі я дедалі частіше чув по телефону Міхоелсів сердечний голос.

— Як просувається наша справа? Де ми зараз? Я чекаю на другу дію... Я розповідав, як іде в мене робота і коли я збираюся до Москви. Залишалося кілька днів до нового 1948 року, і ми домовилися зустрітися відразу після

Нового року, в перші дні січня... Тут Міхоелс трохи помовчав і додав:

— Дуже добре... Тільки мені доведеться на початку січня поїхати до Мінська.. Я, на додачу до повного щастя, ще член Комітету по присудженню Сталінських премій, і мене попросили подивитися в мінському театрі виставу, яку висунуто на премію. Домовимося так. як тільки повернуся з Мінська, тільки виконаю своє доручення, я вам зателефоную, і ви до мене завітаєте

Я чекав на Міхоелсів дзвінок. Минали дні. Холодні, непривітні січневі дні.

Я чекав. Знов і знов переписував деякі картини мого «Батьківського виноградника», але Міхоелс не дзвонив. Не інакше як затримався в Мінську

Чотирнадцятого січня на світанку телефонний дзвінок пробудив мене від сну, і я почув схвильований, уриваний плачем голос. Телефонував мій добрий приятель. Ледве спромігся вимовити жахливу звістку: вчора вночі, 13 січня, Соломон Міхоелс загинув у Мінську під колесами вантажної машини... Ми втратили диво нашої культури, видатного митця і велику людину...

Уночі? В Мінську... Під колесами вантажної машини загинув Соломон Міхоелс?! Що ж це таке, лихий сон? Чи не переплутали щось? І в мозку промайнула інша думка: щось тут не ліпиться. Трагічний випадок? А що, коли тяжкий злочин? Всі злочини переважно скоюються вночі... Як могла загинути така людина отак безглуздо?

Морозного січневого дня 1948 року я поспішав до Москви. На моторошно скорботне прощання з людиною, в яку був закоханий, до якої кожного разу приходив, як на свято.

Я урвав роботу над п'єсою. Мені здавалося, що ніхто в світі не зуміє зіграти Гедалі, людину з народу, славетного, потомственного виноградаря, нащадка з далекої Іспанії.

Я поспішав на останню трагічну зустріч з геніальним єврейським актором, мислителем, людиною, учителем Соломоном Міхоелсом. І довго-довго мозок свердлила думка: то не звичайна смерть, не звичайні колеса...

Про великого актора, мислителя і громадського діяча в пресі тоді виступило багато видатних акторів, письменників, учених. Наприкінці кожен із них додавав, що такого-то дня трагічно загинув Соломон Міхоелс, але ніхто не наважився сказати, що то було жахливе вбивство; когось великий актор лякав, хтось не міг чути його імені, не міг стерпіти, що він такий знаменитий і має таку гучну славу...

Трагічно загинув... Під час автомобільної катастрофи... В Мінську... 13 січня 1948 року...

Хіба мало катастроф відбувається в світі?.. Так умовляли народ. Але багато хто не повірив. Люди просто не могли заїкнутися, відкрито висловити думку. Ніхто в ті страхітливі часи сталінського культу не насмілився глибоко проникнути в цю жахливу загадку. Але, як це було вже не раз

доведено, не існує загадки, якої люди не змогли б розгадати, немає і не може бути жодних таємниць, коли про них знає бодай двоє людей...

Авторизований переклад з ідиш М.Тупайла